
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ
(Մարգիս Հարությունյանի ծննդյան 80-ամյակին)

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայ վիպական հերոսները: Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ պատմական դարաշրջանները կողավորվել են վիպական որոշակի ստեղծագործությունների միջոցով: Հայոց սկզբնավորումը և նախապատմությունը արտացոլված են Հայկի և նրան հաջորդած առաջին նահապետների ավանդություններում (ազգածին առասպել): Պատմության վաղ շրջանը ներկայացված է Տիգրան Երվանդյանի, Արտաշեսի և Արտավազդի վեպերով («Վիպասանք»), Արշակունի արքաների և Մամիկոնյան իշխանների պայքարը պարսից դեմ՝ Փավստոս Բուզանդի ու Հովհան Մամիկոնյանի պատմություններով («Պարսից պատերազմ» և «Տարոնի պատերազմ») և արաբական գերիշխանության դարաշրջանը՝ «Մասնա ծոերով»: Այս բոլոր շարքերը վիպական առանձին ստեղծագործություններ են՝ առանձին էպոսներ, որոնցից միայն վերջինն է մեզ հասել բանավոր, այսինքն՝ հեղինակային մշակման չենթարկված և համեմատաբար լիակատար տեսքով¹:

Սրանցից առաջինն ու վերջինը առավել առասպելաբանական են: Ազգածին ավանդության մեջ Հայկը աստվածների նահապետի, Արամը՝ ամպրոպի աստծու, Արան՝ մեռնող ու հառնող աստծու վիպականացած կերպարներն են²: «Մասնա ծոերում» երկու առանցքային մեծ հերոսների՝ Մեծ և Փոքր Մհերների անուններն ուղղակի ծագում են հեթանոսական Միհր աստծու անունից, որը ցույց է տալիս այդ կերպարների ժառանգորդությունը Միհրից: «Վիպասանքում», «Պարսից պատերազմում» և «Տարոնի պատերազմում» հերոսների անունները հիմնականում պատմական են: Սրանցից առաջինում դեռ ուժեղ են առասպելական հիշողությունները, իսկ մյուսներում ռացիոնալացված պատումը միայն երբեմն ընդմիջարկվում է առասպելական և առասպելախառն դրվագներով:

Առասպելում հերոսի անունը և կերպարն անբաժանելի են իրարից: Վիպականացած պատմության մեջ ևս դինաստիական անունները ձեռք են բերում կերպարային հատկանիշներ: Տիգրան անունով արքաների կերպարները խառնվել են իրար: Խորենացին հիշում է երեք Տիգրան, որոնցից Տիգրան միջինն է ժամանակագրորեն համապատասխանում Տիգրան Մեծին: Բայց վեպում, այսինքն՝ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ, Տիգրան Մեծի կերպարը անցել է դա-

---

¹ Հայկական վիպական բանահյուսության փուլերի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Արեղյան. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:

² Առաջին Հայկյանների դիցաբանական նախատիպերի վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология. Ереван, 2002.

րեր առաջ թվագրվող Տիգրան Երվանդյանին³, որին է նվիրված Խորենացու առաջին գրքի մի նշանակալի մասը՝ երեսունմեկ գլուխներից ութը⁴:

Տիգրանի ծննդաբանությունը: Հայկական վեպերն ընդգրկում են մեկ տոհմի իրար հաջորդող մի քանի հերոսների պատմությունը: Հերոսների շարքերը ներկայացնում են արքետիպային կերպարների մի որոշակի հերթականություն: Նախնական վերակազմության մեջ այդ շարքը հետևյալն է՝ ա) երկնային մեծ աստված, բ) դիցաբանական երկվորյակներ, որոնցից մեկը ամպրոպի աստվածն է, գ) ամպրոպի աստծու որդին, զոհվող հերոս⁵:

Այս շարքը, որոշ ձևափոխություններով ու հավելումներով կրկնվում է բոլոր վեպերում: Երկվորյակներին կարող են փոխարինել կամ հաջորդել եովորյակ կամ երեք եղբայրները (հնդեվրոպական վաղնջական երկվորյակները կարող են լինել եովորյակներ)⁶: Երբեմն իրար են հաջորդում երկվորյակների կամ երեք եղբայրների երկու սերունդ: Էական դեր է կատարում հերոսի տեղը շարքում. առաջին ներկայացուցիչը կապված է մեկի, երկվորյակները՝ երկուսի, հաջորդ հերոսը՝ երեքի հետ: Չոհվող հերոսով շարքն ավարտվում է՝ հաջորդ դարաշրջանը կոդավորվում է նոր վեպով՝ նույնատիպ կերպարների նոր շարքով:

Խորենացին Տիգրան Երվանդյանի ծննդաբանությունը ներկայացնում է այսպես՝ ա) Մյուս Հայկակ, բ) Երվանդ Սակավակյաց, գ) Տիգրան, դ) Վահագն, ե) Առավան:

Տիգրանի պապի և հոր՝ Հայկակի ու Երվանդի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Հայկակ անունը, որը Հայկի նվազական ձևն է, ի հայտ է գալիս Տիգրանին նախորդած նահապետների, իսկ Երվանդը՝ հաջորդած արքաների շարքում⁷: Ելնելով նույնանուն վիպական հերոսների կերպարային համապատասխանության դրույթից՝ Տիգրանի հոր և պապի վերաբերյալ որոշակի դատողություններ կարելի է անել մյուս համանուն հերոսների կերպարների քննության հիման վրա:

Առաջին Հայկակը պատերազմում է Բելոքոսի դեմ ու զոհվում (Խորենացի, Ի): Հայկակ-Բելոքոս հակադրությունը կրկնում է Հայկ-Բել հակադրությունը, որը ցույց է տալիս Հայկակի և Հայկի կերպարային կապը:

Երկրորդ Երվանդն ունի տիպիկ առասպելական հատկանիշներ. նրա մայրը արքայական ծագումով կին էր, որը «ծնանի երկուս մանկունք յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտաւրոս» (Խորենացի, Բ. ԼԵ): Այսինքն՝ Եր-

³ Տե՛ս ն. Չ. Գ. Ե. Լ. Գ. Ե. Բ. Համառոտ պատմություն հայոց. Վիեննա, 1897, էջ 8 և հաջորդ ուսումնասիրողների աշխատություններում: Տիգրանի կերպարի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Ա. Բ. Ե. Դ. Ե. և նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 104-115, հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 197-242:

⁴ Մ. Ն. Վ. Ե. Ա. Խ. Ն. Բ. Ե. և Գ. Ի. Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեղյանի և Մ. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913, Ա. ԲԱ-ԼԱ (այսուհետև գիրքը և գլուխները կնշվեն տեքստում՝ մեջբերումներին կից):

⁵ Մ. Պ. Ե. Կ. Ե. Բ. Ե. և Գ. Ի. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, 1997, էջ 29-33, Ա. Ե. Ս. Ե. Բ. Ե. և Գ. Ի. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, էջ 124-131:

⁶ В. В. Иванов. О мифопоэтических основах латышских дайн.— Балто-славянские исследования, 1984. М., 1986, с. 20.

⁷ Տիգրանի Երվանդյան կոչման վերաբերյալ տե՛ս Մ. Ա. Բ. Ե. Դ. Ե. և նշվ. աշխ., հ. Ը, էջ 260-262:

վանդի և նրա եղբայր Երվազի հայրը, ինչպես Մինոտավրոսի դեպքում, թերևս, ցլի տեսք է ունեցել: Երվանդի հայացքից որձաքարը պայթում էր: Նա տիպիկ երկվորյակային կերպար է (երկվորյակային էություն են ակնարկում նաև եղբայրների իրար նման հնչող անունները՝ Երվանդ և Երվազ)⁸: Եղբայրներից առաջինը դառնում է արքա, երկրորդը՝ քրմապետ, որը լավ գուգահեռներ ունի հնդեվրոպական աշխարհում⁹:

Հայկական առասպելաբանության մեջ ամպրոպային աստվածը հանդես է գալիս որպես երկվորյակային կերպար (այդպես է և որոշ այլ, օրինակ՝ շուվերական և հին հնդկական ավանդույթներում): Մրա վառ օրինակն է Սանասարը՝ երկվորյակ, որը ձեռք է բերում «թուր կայծակին» և այն ժառանգում իր սերունդներին¹⁰: Երվանդը ևս իր հատկանիշներով համապատասխանում է ամպրոպի աստծուն: Նույնիսկ նրա անունը, ըստ մի կարծիքի, հնարավոր է հանգեցնել հնդեվրոպական ամպրոպի աստծու անվան մի ածանցյալին՝ *perwnt-¹¹:

Պատմական համատեքստում Երվանդը նույնական է Տիգրան Մեծի նախնի Արտաշես I-ի արամեական արձանագրություններում հանդես եկող կոչմանը՝ 'rtkšsy 'rwndkn (Արտաշես Երուանդական): Հնարավոր է, որ արքայատոհմի հիմնադիր է համարվել հենց դիցաբանական Երուանդը, ինչպես, օրինակ, լիդիական Հերակլյան արքայատոհմը ծագած էր համարվում Հերակլեսից կամ հայոց Վահեվահյան, կամ Վահունի տոհմը՝ Վահագնից: Սկսած Աքեմենյան դարաշրջանից, Հայաստանի, ինչպես և իրանական ազդեցության տակ գտնվող երկրների արքաների անունները իրանական են: Տիգրանի Երուանդեան և Արտաշեսի *Երուանդական կոչում-հայրանունները սովորաբար ծագեցվում են իրանական Aruand «արագ, քաջ» ձևից: Հատկանշական է, որ իրանական առասպելաբանության համատեքստում էլ այդ անունը կարող է կապվել երկվորյակային կերպարի հետ¹²: Այսպիսով, հայոց արքաների դինաստիական Երուանդ անունը

⁸ Երվանդի և Երվազի՝ որպես երկվորյակային կերպարների մասին տե՛ս Մ. Հ ա Ր Ո Ւ - թ յ Ն ի ն յ ա ն. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 341-348:

⁹ Այսպես, պրուսական ավանդության մեջ երկրի հիմնադիրներ էին համարվում Վիդովուդի և Բրուտենո եղբայրները, որոնցից առաջինը դառնում է արքա, երկրորդը՝ քուրմ. այդ առնչությամբ տե՛ս J. P u h v e l. Indo-European Structure of the Baltic Pantheon.– Myth in Indo-European Antiquity. Berkeley, Los Angeles, London; В. В. И в а н о в, В. Н. Т о п о р о в. К проблеме лтш. Юмис и балтийского близнечного культа.– Балто-славянские исследования 1982. М., 1983, с. 170–175; А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 84:

¹⁰ Սանասարի՝ որպես ամպրոպի աստծու վիպական տարբերակի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Ա ր է դ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 414-418, հ. Բ, Երևան, 1975, էջ 72-73:

¹¹ Մ. Պ է տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն. «Վահագնի երգի» ակրոստիքսների վերականգնման և վերծանման փորձ.– «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, № 4, էջ 82-85, Մ. Հ ա Ր Ո Ւ թ յ Ն ի ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 103 հտն., А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 30–32:

¹² «Շահնամեում» Լուհրասպ և Գուշտասպ արքաները, կարծում են, որ ծագում են հին երկվորյակներից. տե՛ս S. W i k a n d e r. Sur le fonds commun indo-iranien des épopées de la Perse et de l'Inde. La Nouvelle Clío 1, p. 317 seq.: Լուհրասպի համապատասխանությունն Ավեստայում կոչվում է Aurvataspa «արագաձի», որի միջին իրանական Arvandasp ձևի առաջին բաղադրիչը նույն aruand-ն է. տե՛ս А. Е. П е т р о с я н. Նշվ. աշխ., էջ 31:

կարող էր ձևավորվել տեղական հին անվան և իրանական համահունչ *Aruand-ի* բաղադրության արդյունքում:

Հայկակի՝ Երվանդի հոր անունը շեշտում է Երվանդին, և այսպիսով՝ Երվանդունիներին Հայկյան ծագում վերագրելու միտումը: Հնարավոր է, որ Երվանդ (Երուանդ) անունը, ինչպես և Երվանդունիների տոհմը շատ ավելի հին պատմական ակունքներ ունի (տե՛ս ստորև):

Տիգրանը և հնդեվրոպական «երրորդ հերոսները»: Տիգրան Երվանդյանի հակառակորդն է մարաց արքա Աժդահակը: Նա երագում տեսնում է Տիգրանի գերբնական ծնունդը՝ դիցուհու հատկանիշներով մի կին, Հայաստանում, բարձր լեռան վրա, ծնում է երեք դուստրուհու, որոնք առյուծ, ինձ և վիշապ հեծած սլանում են տարբեր կողմեր: Երրորդը Տիգրանն է, որը վիշապի վրա հարձակվում է Աժդահակի վրա և սպանում նրան:

Տիգրանի կերպարը կապված է երեք թվականի և եռակիության հետ՝

ա) Աժդահակի երագում նա եովորյակ եղբայրներից երրորդն է,

բ) Խորենացին ներկայացնում է նրան որպես երեք ամենամեծ հայ հերոսներից երրորդը (Հայկ, Արամ, Տիգրան),

բ) Տիգրանը Խորենացու՝ հայոց արքաների ցանկում հայոց իններորդ (3 x 3) արքան է,

գ) նա սպանում է Աժդահակին, որը իրանական առասպելաբանության եռագլուխ օձ Աժի Դահակայի վիպականացած մի տարբերակն է,

դ) այդպիսով, նա համապատասխանում է Աժի Դահակային սպանող իրանական «երրորդ հերոս» Թրաեստոնային (տե՛ս ստորև),

ե) նրա որդիների թիվը նույնպես երեք է:

Խորենացու մոտ, զարմանալիորեն, հայոց նախաքրիստոնեական մեծ աստվածներից մեկը՝ Վահագնը, հանդես է գալիս որպես Տիգրանի երրորդ որդի: Վահագնը ևս կապված է երեքի հետ.

ա) նա երրորդ եղբայր է,

բ) մի աստվածային եռյակի երրորդ անդամ՝ Արամազդ, Անահիտ, Վահագն¹³,

գ) նա պաշտվում էր Քարքե լեռան վրա գտնվող եռամաս տաճարական համալիրում (Անահիտի և Աստղիկի հետ միասին),

դ) նրա անունով էր կոչվում ամեն ամսի 27-րդ (3x3x3) օրը,

ե) Վահագնին նվիրված հիմնի կառուցվածքը (երեք եռատող) և տեքստի որոշ մանրամասներ ակնարկում են կապ երեքի հետ¹⁴:

Տիգրանը Վահագնի հայրն է, իսկ դիցաբանական բնութագրով, որպես Աժդահակ վիշապին սպանող, համադրելի է «վիշապաքաղ» Վահագնի հետ: Այսպիսով, Տիգրանի և Վահագնի կերպարները որոշ առումներով նույնական են (Խորենացու մոտ և՛ Տիգրանը և՛ Վահագնը նկարագրվում են որպես խարտյաշ, այ-

¹³ Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատությամբ Գ. Տեր-Սլրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տիգրիս, 1909, 127 (այսուհետև պարբերությունների համարները կնշվեն տեքստում մեջբերումներին կից):

¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս В. Н. Т о п о р о в. Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции.– ИФЖ, 1977, № 3, с. 99, сл.

սինքն՝ նույնիսկ արտաքննապես նման են ներկայացվում): Տիգրան-Վահագն ծննդաբանությունը և կերպարային նմանությունը կարող է պատմական բացատրություն ունենալ (տե՛ս ստորև):

Վահագնի և Տիգրանի կապերը երեքի ու եռակիության տարբեր դրսևորումների հետ, հնդեվրոպական համատեքստում առավել մանրամասն քննվել են Վ. Տոպորովի հղված աշխատության մեջ, որտեղ շեշտվում են հերոսների առնչությունները տիեզերական տարերքների և վիշապամարտի հետ: Ստորև այդ խնդիրը կդիտվի այլ դիտանկյունից:

Վահագնը քաջության և ռազմի աստված էր: Ազաթանգեղոսի մոտ (□127) Տրդատ արքայի խոսքում ասվում է՝ «քաջություն հասցե ձեզ ի քաջէն Վահագնէ»: Ուրեմն, քաջը Վահագնի մակդիրն է՝ նա է առաջին Քաջը, քաջերի դիցաբանական անձնավորումը և առաջնորդը: Բսկ քաջերը միայն քաջ ռազմիկները չեն: Այդպես է կոչվում և առասպելական արարածների մի ամբողջ դաս, նոր հայերեն՝ քաջքեր¹⁵ (ուշ բանահյուսության մեջ քաջքերը, շատ առումներով, կարծես նույնական են վիշապներին ու չար ոգիներին՝ չարքերին, բայց հնում այդպես չի եղել՝ քաջքերը պիտի լինեին Վահագնի հետևորդները, վիշապներին հակադրված ոգիների մի առանձին խումբ):

Հնդեվրոպական ռազմի կերպարներն են, որ կապված են երեք թվականի և եռակիության տարբեր դրսևորումների հետ: Այսպես, հնդեվրոպական ռազմիկի համար Ժ. Դյումեզիլը վերականգնում է «երրորդը սպանում է եռակին» բանաձևը¹⁶: Ըստ Բ. Լինկոլնի վերականգնած հնդեվրոպական արարչագործության առասպելի, աշխարհի սկզբում էին *Manu- «Մարդ/Տղամարդ» և *Yemo- «Երկվորյակ» եղբայրները՝ առաջին արքան և առաջին քուրմը: «Մարդը» զոհաբերում է «Երկվորյակին», որով սկիզբ է դրվում տիեզերքին և մարդկության եռամաս կառույցին: Սրանց հաջորդում է «Երրորդը»՝ *Trito- ն, ռազմական մի կերպար, որը ռազմի ատժու օգնությամբ հաղթում է հաճախ որպես այլազգի հակառակորդ ներկայացվող եռազուխ Օձ-վիշապին¹⁷: «Երրորդ հերոս» *Trito- ի կերպարը վերականգնվում է հնդիրանական Տրիտայի, իրանական Թրաետաոնայի, հայ-իրանական Վահագնի, հունական Հերակլեսի և հնդեվրոպական մի շարք այլ հերոսների առասպելների հիման վրա:

Իրանական և հայկական հերոսների հարաբերությունը: Ըստ հին իրանական առասպելաբանության, եռազուխ օձ-վիշապ Աժի Դահական իշխանությունը իլում է Իրանի արքա Յիմայից («Երկվորյակ»): Մեծ հերոս Թրաետաոնան (Θραεταονα, հնդեվրոպական *Trito-ի մի ածանցյալն է) իր երկու ավագ եղբայրների հետ հաղթում է Աժի Դահակային, նրան շղթաներով կապում Դեմավենդի ժայռին և հաստատվում Իրանի գահին: Թրաետաոնան ուներ երեք որդի, որոնցից երրորդը՝ Արյան է ժառանգում հոր գահը: Այս առասպելները որոշակի փո-

¹⁵ Քաջքերի վերաբերյալ տե՛ս Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ 1895, էջ 191-197, Մ. Մ բ ե դ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Է, էջ 85-89, հ. Ը, էջ 193-196, Պ. Ա. Ա б р а м я н. Первобытний праздник и мифология. Ереван, 1983, с. 143-146.

¹⁶ G. D u m é z i l. The Destiny of the Warrior. Chicago, London, 1970, p. 15.

¹⁷ B. L i n c o l n. Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religion. Berkeley, Los Angeles, p. 69 ff.

փոխություններով ու լրացումներով հայտնի են միջին իրանական և նոր պարսկական տարբերակներով¹⁸:

Ավեստայում Թրաետաոնան հաղթում է Աժի Դահակային Վրրըթրադնա (Vərəθraϥna) աստծու օրհնությամբ: Այս անունը ծագումով հնդիրանական է և ստուգաբանորեն համապատասխանում է հնդկական Vṛtrahan-ին: Վերջինս իմաստավորվում է որպես ջրարգել օձ-հրեշ «Վրտրային սպանող», և սովորաբար վերագրվում է հնդկական ամպրոպի աստված Բնդրային, բայց և ամեն մի հաղթական էության, օրինակ, Ազնի, Մոմա, Սարասվատի, Աշվիններ աստվածներին: Իրանական ավանդություն Վրրըթրադնան (կարող է իմաստավորվել որպես «արգելք կործանող») առանձին աստվածության անուն է, բայց այդ կոչումը նույնպես վերագրվում է տարբեր հաղթական աստվածությունների՝ Սրաոշային, Հաոմային, Սաոշյանտին և այլն, այդ թվում՝ Թրաետաոնային: Ավեստայի հիմներից մեկում (Յաշտ, 5.61) ասվում է. Vṛtraja taxmō Θraētaona «Վրտրա-կործանող հերոսական Թրաետաոնա»¹⁹:

Հայկական առասպելաբանության, ինչպես և ողջ մշակույթի վրա ակնհայտ է իրանական ազդեցությունը: Աքեմենյանների դարաշրջանից մինչև Սասանյաններ, Հայաստանը գտնվել է իրանական ազդեցության ոլորտում: Իրանական են հայոց արքաների, իշխանների, նախաքրիստոնեական աստվածների մեծ մասի անունները: Այդ ազդեցությունը հատկապես նշանակալի է եղել իրանական ծագման Արշակունի արքայատոհմի դարաշրջանում: Տիգրանի առասպելի հերոսների անունները և նրանց հետ կապված մոտիվները նույնպես, նշանակալի մասով, իրանական են²⁰:

Տիգրանը, կարելի է ասել, ուղղակի նույնացվել է Թրաետաոնային (ժամանակագրորեն ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ նրա միջին իրանական տարբերակին՝ Տրետոնին): Բայց այս առասպելներում ակնհայտ է և բնիկ հայկական, իրանականից նշանակալիորեն տարբեր տարրը: Այդպիսիք են բարձր լեռան վրա ծննդաբերող կնոջ կերպարը, եռվորյակ դուրսագունների ծնունդը, այդ դուրսագունների հետ կապված կենդանիների հաջորդականությունը²¹:

Հնդեվրոպական ռազմիկի կերպարի քննության մեջ օգտագործելով Վահագնի վերաբերյալ հայկական տվյալները, Շ. Դյումեզիլը և Բ. Լինկոլնը վերջինիս

¹⁸ Իրանական այս առասպելների վերաբերյալ, աղբյուրների մանրամասն հղմամբ, տե՛ս Մ. Բ. Բ а к. Зороастрийская мифология. СПб., 1998, с. 178–200.

¹⁹ Այս հարցերի վերաբերյալ տե՛ս J. P u h v e l. Comparative Mythology. Baltimore and London, 1987, p. 102.

²⁰ Նույնիսկ Աժդահակի երազը և դրա մեկնաբանությունը խորհրդակիցների կողմից հայտնի է Իրանում (թեև ավանդված է միայն «Շահնամեում», այսինքն՝ ավելի ուշ, քան Տիգրանի առասպելը): Հարկ է նշել, որ ավանդությունը նմանօրինակ երազներ է վերագրել նաև Մեդիայի արքա Աստյուազեսին, որը նույնացվել է առասպելական Աժդահակի հետ (Աստյուազեսի երազները, մոզերի մեկնաբանությամբ, վկայում էին նրա՝ գահից զրկվելը իր թոռ Կյուրոսի ձեռքով, Հերոդոտոս, I.107-108): Հնարավոր է, որ այս մոտիվն ի հայտ է եկել Աժդահակ-Ջոհակի առասպելում նրա՝ Աստյուազեսին նույնացնելուց հետո:

²¹ Այս եռվորյակների ծննդի և կենդանիների շարքի հնդեվրոպական կապերի վերաբերյալ տե՛ս Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 502–503.

համարել են ամբողջապես փոխառված իրանականից²²: Իրոք, Վահագնի անունը փոխառված է հին Վրբրթրադնայի միջին իրանական մի ձևից²³: Բայց անվան փոխառությունը չի նշանակում նաև կերպարի ամբողջական փոխառություն: «Վահագնի երգի»՝ հիմնի մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ այն ունի բնիկ հայկական ակունքներ, և ավելին, հնդեվրոպական պոեզիայի ամենավաղ արտահայտություններից մեկն է²⁴: Պարզ է, որ իրանական անունը իրանական ազդեցության դարաշրջանում վերագրվել է ինչ-որ մի հին բնիկ հայկական աստծու: Քննարկելով Վահագնի և վաղնջական «երրորդ հերոսի» ընդհանրությունները, ապա և հիմնի տեքստը և կառույցը, Վ. Տոպորովը նշում է հայաստանի Terittitunni (հմմտ. *Trito-) դիցանունը որպես Վահագնի կերպարի տեղական հավանական նախատիպ, որը միայն հետագայում պիտի նույնացվեր իրանական աստծու հետ²⁵:

Այսինքն՝ հնագույն հայ առասպելաբանության մեջ էական է եղել հնդեվրոպական «երրորդ հերոսի» դերը, որը հետագայում, իրանական հզոր ազդեցության դարաշրջանում, նման հատկանիշների պատճառով նույնացվել է իրանական Թրատատոնա-Ֆրետոնին: Վահագնի անվան միջին իրանական ձևը ցույց է տալիս, որ այդ փոխառությունը կարող էր տեղի ունենալ Արտաշիսյան և Արշակունյաց դարաշրջաններում (և ոչ ավելի վաղ):

«Երրորդ հերոսի» ծնունդը: Եթե Տիգրանի և Վահագնի կերպարները, որպես «երրորդ հերոսներ» ծագում են դիցաբանական մեկ նախատիպից, ապա կարելի է համադրել նրանց ծնունդների վերաբերյալ տեքստերը: Ածրահակը պատմում է՝

Էր ինձ, ասե, ո՛վ սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անձանօթում, մերձ ի լեառն մի երկար յերկրե բարձրութեամբ, որոյ գագաթնն սաստկութեամբ սառնամանեաց թուեր պատեալ. եւ ասեին, զոգցես յերկրին Հայկազանց զայս լինել: Եւ ի նայել իմ յերկարագոյնս ի լեառնն՝ կին ուն ծիրանազգեստ, երկնագոյն ունելով զիրեաւ տեռ («քող» - Ա. Պ.), նստեալ երևեցաւ ի ծայրի այնպիսւոյ բարձրութեան, աչեղ, բարձրահասակ և կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւովք: Եւ ի երկարագոյնս նայել իմ յայնպիսի երևումն և ի հիացման լինել՝ ծնաւ յանկարծ կինն երիս կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ (Խորենացի Ա. ԻԵ):

Ահա և «Վահագնի երգը».

²² G. D u m é z i l. Նշվ. աշխ., էջ 127 հտն., B. L i n c o l n. Նշվ. աշխ., էջ 106-107:

²³ Վահագնի ծագումը պատկերացվում է այսպես՝ Վահագն < *Վարհագն < պարթև. Varhagn < հին իրան. *Varθragna- կամ *Vθragna-, որոնք համապատասխանում են Ավեստայի Vərəθraγna- ին, տե՛ս B. H. T o p o v. Նշվ. աշխ., էջ 99, Encyclopaedia Iranica. Vol. II, p. 459.

²⁴ «Վահագնի երգի»՝ որպես հնդեվրոպական պոեզիայի վաղ արտահայտության մասին տե՛ս B. B. И в а н о в. Использование для этимологических сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках. – Этимология 1967. М., 1969; Э б х Ы Э 3՝ Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну. – ИФЖ, 1983, № 4.

²⁵ B. H. T o p o v. Նշվ. աշխ., էջ 105:

Երկներ երկին, երկներ երկիր,
 Երկներ և ծով ծիրանի,
 Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ,
 Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ,
 Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ:

Նա հուր հեր ուներ,
 Բոց ուներ մօրուս,
 Եւ աչկունք էին արեգակունք (Խորենացի Ա. ԼԱ):

Նամանություններն ակնհայտ են: Աչքի են զարնում կրկնվող բառերը, արմատները և պատկերները՝ երկիր, երկին (և երկնագոյն), աչկունք և աչեղ, կարմրիկ և կարմրայտ, ուներ և ունելով, երկներ և երկանց ցաւ, ծիրանի ծով և ծիրանագգեստ, որոնք ակնարկում են երկու տեքստերի միասնական ակունքը:

Ինչպես ցույց է տրվել Վ. Իվանովի աշխատություններում, «Վահագնի երգում» էական է անագրամների դերը: Այդ տեխնիկայի միջոցով վաղնջական բանաստեղծական տեքստում կրկնվող հնչյունախմբերով կողավորվում են դիցանուններ և տերմիններ: Հիմնը եռամաս է, և ինչպես նշում է Վ. Տոպորովը. «Ե՛վ երգի պոետիկ ստուգաբանությունը, և՛ նրա պոեզիայի քերականությունը, և՛ քերականության պոեզիան (ըստ Ռ. Յակոբսոնի բանաձևի), և՛ անագրամների տեխնիկան, էլ չասած բուն բովանդակության և կառուցվածքի մասին, կողմնորոշված են դեպի եռակիության գաղափարը»²⁶:

Հիմնի առաջին տողերում անընդհատ կրկնվում է երկ հնչյունախումբը (Վ. Իվանովը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ երկին և երկիր բառերը ծագում են երկու արմատից): Երկինքը և երկիրը մեկ տիեզերական ամբողջի երկու մասերն են, երկունքը՝ մեկ էության երկուսի վերածվելը: Սա կարելի է դիտել որպես երկվորյակության գաղափարի ակնարկ: Տիգրանը եովորյակներից երրորդն է, իսկ Վահագնը երրորդ եղբայր: Վահագնի հիմնում արտահայտված այս, թվում է, թե՛ իրար հակասող, երկուսի և երեքի «գաղափարախոսությունները», կարելի է դիտել որպես երկուսից երրորդի առաջացման, երկվորյակներից հետո՝ եովորյակների ծնունդի, կամ «եռակի երկվորյակության»՝ եովորյակության ակնարկ:

Եովորյակների մոր կերպարը համադրելի է «Սասնա ծռերի» երկվորյակների մայր Ծովինարին: Բանահյուսության մեջ վերջինս հանդես է գալիս որպես երկնքում բնակվող և քող կրող կին, ամպրոպային դիցուհի՝ որն ամպրոպի ժամանակ խաղում՝ պարում է ամպերի մեջ իր հրեղեն ձիու վրա²⁷: Իսկ «Վահագնի երգի» ծով ծիրանին ուղղակի Ծովինարի անագրամն է՝ Ծովինարը մարմնավոր-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 101:

²⁷ Մ. Աբեղյան. Երկեր. հ. Է, էջ 70-71, Գ. Ա. Կապանցյան. Историко-лингвистические работы. Т. I. Ереван, 1956, с. 295-297.

րում է երկնային ծիրանի ծովը²⁸, այնպես, ինչպես և Աժդահակի երազի կնոջ ծիրանի զգեստը²⁹:

Ս. Պետրոսյանն առաջարկել է «Վահագնի երգի» առաջին երկու եռատողերում կրկնվող եր-, և, ընդ վանկերի հերթագայության մեջ տեսնել Երուանդ անվան անագրամը³⁰ (հիշենք, որ Երվանդը Տիգրանի հայրն էր): Եթե այս հիմնը հնդեվրոպական պոեզիայի վառ նմուշներից է, ապա դժվար է պատկերացնել, որ այդպիսի վաղնջական տեքստում գաղտնագրվեր միջին իրանական մի անուն: Բայց և չի կարելի բացառել, որ Երվանդը հնագույն հայկական մի դիցանուն է, հետագայում բաղարկված իրանական համահունչ անվան հետ: Այսպիսով, Տիգրանը դիցարանական համատեքստում կարող է վերականգնվել որպես Երվանդի և Շովինարի տիպի մի դիցունիու՝ ամպրոպային մի գույգի որդի:

Տիգրանի և նրա հաջորդների առասպելները: Տիգրանի քույր Տիգրանուհին ամուսնացած էր Աժդահակի հետ: Աժդահակին սպանելուց հետո Տիգրանը նրա կին Անուշին և նրանց սերունդներին, որոնք «վիշապագուններ» են անվանվում, բնակեցնում է Մասիսի շրջանում: Մրանք կարևոր դեր են կատարում «Վիպասանքի» հաջորդ փուլում՝ Արտաշեսի և Արտավազդի վեպում: Արտաշես արքայի կին Սաթենիկը սիրահարվում է Մասիսի վիշապագունների առաջնորդ Արգավանին (Աժդահակի սերունդներից): Արտաշեսի որդի Արտավազդը կռվում և հաղթում է վիշապագուններին, բայց ինքը ևս մի դև-վիշապ է՝ նրան մանուկ հասկում վիշապագունները փոխարինել էին դևով, այսինքն՝ իրենց պես մի վիշապագունով (Խորենացի, Բ. ԿԱ): Նա անիծվում է հոր կողմից և, թագադրվելուց հետո, որսի գնալիս, բռնվում է քաջքերի կողմից և շղթայված պահվում Մասիսի վիհում: Դարբինների՝ մուրճերը գնդաններին խփելն է միայն, որ ամրացնում է նրա կապանքները և խանգարում ազատվել ու տիրել աշխարհը: Այսպիսով, «Վիպասանքը» ներկայացնում է հայոց արքաների և Աժդահակի տոհմի հակադրության պատմությունը, որն ավարտվում է երկու կողմերը միավորող Արտավազդի ողբերգությամբ:

Այս առասպելները շատ կողմերով ուղղակի նույնական են իրանականներին: Թրատատոնան, իր եղբայրների հետ հաղթելով Աժի Դահակային, նրան շղթայում է Դեմավենդ լեռան ժայռին, որտեղ նա խորհրդանշում է հրաբխային կրակը: Մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, իրանական անունների տակ ի հայտ են գալիս այդ հերոսների և աստվածությունների հին հայկական համապատասխանությունները: Այստեղ ևս հայկական են բազում տարրեր՝ տեղայնացումները և

²⁸ Երկնային ծիրանի ծովի մասին տե՛ս Ս. Արեղյան. նշվ. աշխ., հ. Է, էջ 65-66, հ. Ը, էջ 111: Շովինարի՝ ծիրանի ծովի անձնավորումը լինելու վերաբերյալ տե՛ս Ս. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 83, А. Е. Петросян. նշվ. աշխ., էջ 16, 19:

²⁹ Այս կերպարների համադրության վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. նշվ. աշխ., էջ 9-13, 20: Շովինարի կերպարը կապվում է հնդեվրոպական *Hner- արմատով կոչվող դիցունիների հետ: Եովորյակ դյուցազունների հեծած կենդանիների շարքն էլ գուգահեռներ ունի *Hner- ի հունական դրսևորումներում:

³⁰ Ս. Պետրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 81-82: Բանավոր ավանդված բանաստեղծության մեջ, թերևս, ավելի ստույգ կլինի խոսել ոչ թե ակրոստիքոսի, այլ ողջ տեքստում՝ նաև տողամիջում կրկնվող վանկերով կազմված անագրամի մասին:

պատմականացումը, Աժդահակի սերունդների գոյությունը և այլն, իսկ լեռան մեջ շղթայվելը վերագրվում է Արտաշեսի որդուն, և ոչ Աժի Դահակայի կրկնակ Աժդահակին:

Այս առասպելները, ի վերջո, հանգում են «հիմնական առասպելի» սխեմային, որի որոշ տարբերակների համաձայն, աստծու և նրա հակառակորդ Օձ-վիշապի հակադրության պատճառը կինն է: Որպես հակառակորդ երբեմն հանդես է գալիս աստծու որդին, որը պատժվում է, զոհվում, բայց վերածնվում, իր հետ բերելով նոր կյանք և առատություն³¹:

Փոքրասիական և կովկասյան առասպելների համատեքստում Արտավազդի կերպարը նույնական է քարից ծնվող / վերածնվող կամ լեռան մեջ գնդանված հերոսների հետ (խուռ. Ուլլիկումմի, փոյուգ. Ագդիստիս, հայ. Մհեր, վրաց. Ամիրանի, արխագ. Աբրսկիլ, կովկասյան նարթական էպոսի մեծ հերոսները՝ աղղղ. Սոսրուկո, օս. Սոսլան և այլն): Հայկական լավագույն գուգահեռը Փոքր Մհերն է, որը փակված է Վանա ժայռում, «Մհերի դռան» հետևում, և պետք է դուրս գա, երբ աշխարհում տիրի առատությունը և արդարությունը: Եվրոպայում սրանց հետ համադրելի են հունական Պրոմեթևսը և սկանդինավյան Լոկին³²: Արտավազդի և Մհերի կերպարները որոշ առումներով նույնական են:

Առասպելի տեղայնացումը: Աժդահակի երազը տեղայնացվում է Հայաստանի մի բարձր լեռան վրա: Լեռան անունը չի հիշվում, բայց այն, ակնհայտորեն, Մասիսն է: Տիգրանը, ծնվելուց հետո, վիշապ հեծած, հարձակվում է Աժդահակի վրա, վերջինիս սերունդ վիշապագուները բնակեցվում են Մասիսի ստորոտում: Մասիսի վրա են բնակվում քաջ(ք)երը, որոնք և Արտավազդին շղթայում են Մասիսի վիհում (ինչպես Աժի Դահական է շղթայված Դեմավենդի ժայռին): Առասպելի տրամաբանությունը պարզ է՝ դիցաբանական հերոսը ծնվում է լեռան գագաթին, իսկ ստորոտի և ստորերկրյալի հետ կապված է նրա հակառակորդ վիշապը³³:

Հաշվի առնելով Տիգրանի և Վահագնի ծննդյան մոտիվների նույնությունը, կարելի է ենթադրել, որ առասպելի հնագույն տարբերակում լեռան գագաթին կարող էր տեղայնացվել և «Վահագնի երգի» աստծու՝ առաջին Քաջի ծնունդը (այստեղ են տեղայնացվում և նրա հետևորդ քաջերը): Մասիսի վրա պիտի տեղի ունենար հին վիշապամարտը Քաջի և Վիշապի, ապա՝ քաջերի և վիշապագուների միջև, այստեղ Արտավազդի նախատիպ վիշապը պիտի արգելվեր վիշապամարտիկ աստծու կողմից:

³¹ Հնդեվրոպական «հիմնական առասպելի» վերաբերյալ տե՛ս В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.

³² Կովկասյան հերոսների՝ «կովկասյան պրոմեթևսների» (ըստ Ա. Վեսելովսկու արտահայտության), հնդեվրոպական կապերի, Պրոմեթևսի և Լոկիի ընդհանրությունների շուրջ տե՛ս С. W i l h e l m. Prometheus and the Caucasus: the Origins of the Prometheus Myth. Proceedings of Ninth Annual UCLA Indo-European Conference. Washington, 1998.

³³ Հ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն. Գլոբալացումը և հայ ինքնության ավանդական խորհրդանշանները. տապանակիր լեռը, Նոյի այգին և կորուսյալ դրախտը. – Քաղաքակրթությունների երկխոսություն. Ժողովրդավարություն և խաղաղություն, Երևան, 2002, էջ 171-172:

Խորենացին (Ա. ՇԲ) Մասիսն անվանում է արեգակնաճեմ: Արդյոք դա չի՞ նշանակում, որ այդտեղ բնակվել ու այդտեղից է ծագել արևը՝ արևի աստվածը³⁴: Մյուս կողմից, Մասիսը կոչվել է Սեալ լեռան և Մութն աշխարհ³⁵, բնակեցված, ինչպես տեսանք, քաջքերով ու վիշապներով: Մա նորից համադրելի է արևային առասպելի հետ՝ արևը ծագում է խավարից, և արևի աստվածն է հաճախ կոչվում վիշապների դեմ:

Մասիսի հետ կապված պատկերացումները հիշեցնում են աքաղական «Գիլ-գամեշ» էպոսի Māšu «Երկվորյակ» լեռը: Այդտեղից արեգակն է ծագում (հմմտ. արեգակնաճեմ), մարդ-կարիճները հսկում են արևածագը և մայրամուտը (հմմտ. քաջքեր և վիշապներ), լեռ անը հասնելուց հետո հերոսը տասներկու անցում է կատարում բացարձակ մթության մեջ³⁶ (հմմտ. Մասիս-Մութն աշխարհ):

Մասիս անվանումը կապվում է հենց Māšu- ին: Ասորեստանյան արտասանությանը այն հնչել է Māsu, որին հավելելով հայկական տեղանուններին շատ բնորոշ հնդեվրոպական *-iyā ածանցը, ստացվել է *Māsiyā, իսկ սրանից, կանոնավոր զարգացմամբ՝ հոգնակի Մասիք (հայց. Մասիս, սեռ. Մասեաց)³⁷: Եվ էլ ի նչը կարող էր առավել համադրելի լինել երկվորյակության գաղափարի հետ, քան երկգագաթ Մասիսը, Հայկական լեռնաշխարհի, իսկ հարաբերական բարձրությամբ՝ աշխարհի ամենաբարձր լեռը:

Հնդեվրոպական տիեզերածնության առասպելը, ինչպես ասվեց, կապվում է նախնական երկվորյակների հետ, որոնց հաջորդում է «երրորդ» ռազմի հերոսը: Այսպիսով, Մասիսը պիտի լիներ վաղնջական տիեզերածնության առասպելի մի կարևոր տեղայնացման վայր, հայոց հնագույն «տիեզերական լեռը»:

Տիգրանի Հայկյան նախատիպը: Ըստ ազգածին ավանդության, հայոց առաջին նախնի Հայկը Հայաստան է գալիս Բաբելոնից և հաստատվում Վանա լճի հյուսիսում՝ Հարք գավառում: Նրա որդի Արամանյակը տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ, Մասիսի հյուսիսում, որը դառնում է հայոց ոստանը՝ հայկական տիեզերքի կենտրոնը: Արամանյակին հաջորդող նահապետներից Արամայիսը իր անունով է կոչում հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը, Ամասիայի անունով է կոչվում Մասիսը, Գեղամի անունով՝ Գեղամա լեռներն ու ծովը, Արամը Հայաստանի օտարալեզու Արմենիա անվան, իսկ Արան՝ Արայի դաշտի՝ Այրարատի էպոնիմներն են: Առասպելաբանության մեջ անվանումը համապատասխանում է արարմանը: Այսպիսով, հին հայոց տիեզերածնությունը Հայկից հետո կենտրոնանում է Մասիսի առջև փոխված հարթավայրում՝ Արարատյան դաշտում:

Այստեղ շարքի հիմնական կերպարներն են Հայկը, Արամը և Արա Գեղեցիկը: Մրանք են այն հերոսները, որոնց մասին քիչ թե շատ կապակցված առասպելներ կան: Հայկը աստվածների նահապետի վիպականացած կերպարն է, Արամը՝

³⁴ Նույն տեղում, էջ 171:

³⁵ Մ. Ա. Բ. Ե. Ղ. Յ. և. նշվ. աշխ., հ. Ը, էջ 185:

³⁶ Մաշու լեռան վերաբերյալ տե՛ս Ի. Մ. Դ ь я к о н о в. Эпос о Гильгамеше. М., 1961, с. 57–61, 206.

³⁷ А. Е. Петросян. Два Арагата: гора Кордуены и Масис. — Mythical Landscapes Then and Now. The Mystification of Landscapes in Search for National Identity. Yerevan, 2006, pp. 268–269.

ամպրոպի աստծու՝ Մանասարի նախորդը, իսկ Արան՝ մեռնող ու վերածնվող աստվածություն, որով այս շարքը, լինելով հնագույնը հայոց ավանդույթում, ներկայացնում է հայոց առասպելաբանության հիմնական ծննդաբանական սխեման³⁸: Ս. Ահյանի մանրամասն քննությունը ցույց է տվել, որ այս երեք հերոսները հանդես են գալիս որպես, համապատասխանաբար, հնդեվրոպական առասպելաբանության առաջին, երկրորդ և երրորդ (տիրակալության, ռազմի և պտղաբերության) գործառությունների կրողներ³⁹: Այս վերլուծությունն ընդունվել և զարգացվել է Շ. Դյումեզիլի կողմից⁴⁰:

Առաջին Հայկյանների շարքում «երրորդ հերոսին» համապատասխանում է Արամը:

ա) նա շարքի ամենառազմական կերպարն է,

բ) Հայկից հետո վեցերորդ (2x3) նահապետը,

գ) համահունչ անուններով Արամանյակն ու Արամայիսը, որոնցից երկրորդը կառուցում է Արմավիր մայրաքաղաքը, հիշեցնում են դիցաբանական երկվորյակների առասպելը (հմմտ. քաղաքներ կառուցող երկվորյակների կերպարները՝ Մանասար և Բադդասար, Ռեմոս ու Ռոմուլոս և այլն): Արամը հանդես է գալիս որպես Արամ- տարրով կոչվող հերոսներից երրորդը,

դ) նա, երեք ճակատամարտում, հաղթում է իր երեք հակառակորդներին (Նյուքար Մադես, Բարշամ, Պայասյիս Քադյա),

ե) Արամի անունով է կոչվել ամեն ամսվա երրորդ օրը:

Տիգրանը նույնացվել է Թրակետառնային: Թրակետառնայի երեք որդիները՝ Սայրիման, Տուրան և Արյան համապատասխանում են Տիգրանի որդիներին՝ Բաբին, Տիրանին և Վահագնին: Վահագնը, ինչպես տեսանք, որոշ առումներով նույնական է Տիգրանին, իսկ նրա հաջորդ Առավանը անունով հիշեցնում է Թրակետառնայի երրորդ որդի Արյային: Վերջինս արյանների՝ իրանցիների էպոնիմն է, որը հորից հետո իշխում է իրանցիների առասպելական նախահայրենիք Արյանա Վեջայում՝ իրանական տիեզերքի կենտրոնում: Ուշ ավանդույթում այս հերոսը դառնում է Իրանի արքա, իսկ նրա եղբայրները իշխում են, համապատասխանաբար, արևմուտքում և արևելքում՝ Հռոմում և Թուրանում:

Արանց, հայոց ազգածին ավադության համատեքստում, համապատասխանում են Արամը և Արա Գեղեցիկը (ըստ հեքիաթի՝ Արամի երրորդ որդին)⁴¹: Վերջինս համապատասխանում է Արյային, նախ՝ անվան բացահայտ նմանությամբ, ապա, որպես հայոց տիեզերքի կենտրոնի՝ Այրարատի, այլ կերպ՝ Արայի դաշտի էպոնիմ: Բայց, պետք է ասել, որ Արամ-Տիգրան և Արա-Վահագն նույնացումները միարժեք չեն (ընդհանրապես, առասպելաբանական համապատասխանեցումները միարժեք չեն): Վահագնը, որպես ռազմական կերպար, լավա-

³⁸ Առաջին Հայկյանների այս մեկնաբանությունների վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология, համապատասխան բաժիններում:

³⁹ S. A h y a n. Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes.– Revue de l'histoire des religion, 1982, CIC-3.

⁴⁰ Տե՛ս Շ. Դյումեզիլի խոսքը Ս. Ահյանի նշված հոդվածի վերջում և G. D u m é z i l. Le roman des jumeaux. Paris, 1992, p. 133 sqq.

⁴¹ Է. Լ. ա լ ա յ ա ն. Արա Գեղեցիկ.– «Ազգագրական հանդես», IX, 1902, էջ 144–159:

գույնս համապատասխանում է Արամին: Արամի հակառակորդ Բարշամն էլ Շիրակացու մոտ հանդես է գալիս որպես Վահագնի հակառակորդ (տե՛ս ստորև): Այսինքն՝ Վահագնը համապատասխանեցվել է մեկ Արամին, մեկ Արային:

Ստորև ներկայացվում է Տիգրանի ծննդաբանությունը ազգածին նահապետների և իրանական առասպելաբանության հերոսների համեմատությամբ: Տիգրանի շարքի վրա ակնհայտ է իրանական ազդեցությունը, բայց այն, մյուս կողմից, համապատասխանում է հին հայոց ազգածին նահապետների ծննդաբանությանը (որի լավագույն հնդեվրոպական գույզահետը, իմիջիայլոց, ի հայտ է գալիս հռոմեական ավանդության մեջ)⁴²:

Հայկ, հայոց նախնի, առաջին հայր	Հայկակ, Հայկի նվագականը	Վիվահվանտ, առաջին մահկանացուն
Արամանյակ և Արամայիս, երկվորյակային տիպի կերպարներ	Երվանդ, երկվորյակային անունով կերպար	Յիմա «երկվորյակ»
Արամ (երրորդ հերոս)	Տիգրան/Վահագն (երրորդ հերոսներ)	Թրաեստոնա (երրորդ հերոս)
Արա Գեղեցիկ (երկրի կենտրոնի էպոնիմ), Արայան Արա (նրա որդին)	Վահագն/Առավան (երրորդ հերոսների որդիներ)	Արյա (երկրի կենտրոնի էպոնիմ)

Այսպիսով, հայոց երկրորդ վեպում Տիգրանը համապատասխանում է առաջին վեպի՝ ազգածին ավանդության Արամին⁴³: Ուրեմն, Մասիսի վրա ծնված առաջին «երրորդ հերոսը» պիտի լիներ Արամը:

Արամի և Տիգրանի հակառակորդները հիշվում են Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ հարավում և արևելքում: Բայց հին առասպելում նրանք պիտի տեղայնացվեին Մասիսից ոչ հեռու: Այս շրջանում Տիգրանի հակառակորդի անունն է կրում Աժդահակ լեռը Գեղամա լեռներում (այստեղ են կենտրոնացած և «վիշապ» քարակոթողները)⁴⁴:

Առասպելաբանաստեղծական տեքստերում նույն շարքի հերոսների անունները հաճախ կազմվում են հանգավորվող նույնական ածանցներով ու վերջա-

⁴² А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология, с. 124–131.

⁴³ Առանձին պետք է նշվի Վահագնի կերպարի ոչ միարժեքությունը: Որպես «երրորդ հերոս» նա համապատասխանում է Արամին և Թրաեստոնային, իսկ որպես Տիգրանի երրորդ որդի՝ Արային և Արյային: Արդեն վաղուց կարծիք է հայտնվել, որ Վահագնի բնիկ հայկական նախորդը եղել է Արա Գեղեցիկը. տե՛ս Ա. Մ ա տ ի կ յ ա ն. Արա Գեղեցիկ. Վիեննա, 1930, էջ 237, Ն. Ա դ ո ն ց. Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 265–266, А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология, с. 95.

⁴⁴ Գեղամա լեռների վիշապ քարակոթողների և հնդեվրոպական վիշապամարտի առասպելի կապի վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. Отражение индоевропейского корня *uel- в армянской мифологии. — «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, № 1, էջ 56–70:

վորություններով (հմմտ. օրինակ, Ծովինար, Սանասար և Բաղդասար): Արամի անվան ազդեցությամբ է, որ ազգածին ավանդության մեջ մի շարք անուններ ձեռք են բերել -ամ վերջավորությունը (հմմտ. Գեղամ, ապա և Բարշամ, Շամիրամ, որոնք ձևափոխվել են այլալեզու Բարշամին և Շամուրամատ ձևերից):

Ինչպես ասվեց, Արամի ամենաառասպելական հակառակորդը տեղայնացվում է Արգայոս լեռան շրջանում: Այս լեռնանվանը համահունչ անունով է հիշվում վիշապ Արգավանը, որը, ըստ Խորենացու, կոչվել է նաև Արգամ: Արգամի անվան վերջավորությունը և տեղայնացումը Մասիսի վրա ակնարկում է նրա նախնական կապը Արամի ցեղի հետ: Եթե դա այդպես է, ապա հնարավոր է, որ Արգամը Արգավանի՝ նախորդ վիպական ցեղից եկող համապատասխան կերպարն է, նախատիպը (ինչպես Արամը Տիգրանի)⁴⁵: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ հայոց արքաների և Աժդահակ / Արգավանի տոհմերի հակադրությունը ծագել է վաղնջական Արամ-Արգամ հակադրությունից:

Մանրամասն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Արամը հայոց հնագույն ամպրոպի աստծու վիպականացած տարբերակն է: Նրա անունը ծագում է հնդեվրոպական *r̥emo- «թուխ, սև» հիմքից, որն ամպրոպի աստծու մի մականունն է: Արամը, կերպարով, կարելի է ասել, նույնանուն է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ամպրոպի աստծուն՝ խեթա-խուրիական Թեշուրին⁴⁶: Թեշուրը ևս եովորյակ է՝ նա սաղմնավորվում է Թաշմիշու աստծու և Տիգրիս գետի աստծու հետ⁴⁷: Թեշուրի պաշտ ամունքի հայտնի կենտրոնները գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում, արևմուտքում և Սիրիայում, որտեղ նա նույնացվել էր տեղի ամպրոպի աստծու՝ Բաալի հետ: Վերին աստիճանի հատկանշական է, որ հինանատոլիական ամպրոպի աստվածը, ապա և Թեշուր-Բաալը պատկերվել են կանգնած երկու լեռան կամ երկգագաթ լեռան վրա⁴⁸: Հայկական առասպելաբանության համատեքստում այդ պատկերը կարող է համապատասխանել Արամին՝ տեղայնացած երկգագաթ Մասիսի վրա⁴⁹:

⁴⁵ Կարծիք կա, որ Արգամը, ի տարբերություն առասպելական Արգավանի, իրական պատմական դեմք է, տե՛ս Գ. Մ ա ղ ա յ ա ն. Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 161:

⁴⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. П е т р о с я н. Армянский эпос и мифология, с. 47 հուն., գրականությամբ:

⁴⁷ H. A. Hoffner. Hittite Myths. Atlanta, 1990, p. 40–41. Այս առթիվ նշենք, որ Թեշուրի ուրարտական համապատասխանությանը՝ Թեշեբային պարբերաբար զոհում էին վեց ցուլ և տասներկու (2x2x3) խոյ (Մ. Հ ա ղ ա յ ա ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 10), և նա պատկերվել է առյուծի վրա, ամեն ձեռքին երեքական կայծակ բռնած (O. B e l l i. The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu. Istanbul, 2000, p. 42–43): Այս մասին տե՛ս Ա. Ե. П е т р о с я н. Армянский эпос и мифология, с. 80.

⁴⁸ M. D i j k s t r a. The Weather God on Two Mountains, Bd. 23. Ugarit-Forschungen, 1991.

⁴⁹ Ուրարտական աղբյուրներում Մասիսի շրջակա երկրամասը կոչվում է Erkuahi / Erekuahi, որտեղ hi-ն ուրարտական ածանց է «Erkua-ական երկիր» (H. B. A p y t y o n я н. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001, с. 504–505): Հայկական համատեքստում այս անվանումը, ակնհայտորեն, կարելի է մեկնաբանել որպես հայ. երկու բառի մի ածանցյալը: Հնարավոր է պատկերացնել, որ լեռան հին անունը հետագայում, միջագետքյան պատկերացումների ներդրման (ապա և՛ հնի տաբուավորման) հետևանքով փոխարինվել է միջագետքյան համարժեք ձևով: Մյուս կողմից, չի բացառվում Erkuahi-ի ստուգաբանական կապը հնդեվրոպական *perk^wu-

Հայկական էպոսում ամպրոպային հերոսների գենքը «թուր-կայծակին» է: Սա նոր երևույթ է: Հին Մերձավոր Արևելքի ամպրոպային աստվածների, և հատկապես՝ Թեշուբի բնորոշ գենքն է մուրճ / տապարբ: Գերմանական, բալթիկ և սլավոնական ամպրոպի աստվածների ատրիբուտն է մուրճ-կայծակը, որն ուղղակիորեն համեմատելի է Թեշուբի ռազմական մուրճ / տապարբի և հնդկական Ինդրայի գենքի՝ վաջրայի հետ⁵⁰: Նույն պատկերացումները կան և Կովկասում⁵¹ (սա ակնարկում է հնդեվրոպական աստծու արեալային կապերը): Նույնիսկ Թեշուբի անունը հնարավոր է՝ ծագում է *tek's- «կացին» արմատից⁵²: Հատկանշական է, Արամի՝ հնդեվրոպական համատեքստում ամենամերձավոր կրկնակի՝ հնդկական Պարաշուրամայի անունը հենց նշանակում է «կացինով Ռամա» և որ հայկական ավանդության մեջ մուրճով զինված վիշապամարտիկ աստծու կերպարն ի հայտ է գալիս Արարատյան դաշտում (Լուսավորչի տեսիլքում)⁵³: Հենց Թեշուբի այս կերպարը կարող է լավագույնս բացատրել, թե ինչու են Արտավազդի կապանքներն ամրանում դարբինների՝ մուրճերը գնդաններին խփելով:

Ամպրոպի աստծու կապը սևի հետ պայմանավորված է ամպրոպային թուխ ամպերի գույնով (օրինակ, հնդկական ամպրոպի աստված Պարջանյան չի տարբերակվում ամպից⁵⁴, իսկ ամպրոպային Սանասարն իրեն նույնացնում է սև ամպի հետ)⁵⁵: Արամի ու Մասիսի կապն է ակնարկում և վերջինիս Սև սար ու Մուրճն աշխարհ կոչումները: Ինչպե՞ս կարող է բացատրվել «թուխ, սև» Արամի նույնացումը խարտյաշ Տիգրանին ու Վահագնին: Նախ, Արամի թխությունը կարող է մեկնաբանվել որպես «այրված», այսինքն՝ նվիրագործության ծեսում կրակի փորձություններն անցած, որը միանգամայն համապատասխանում է Վահագնի հիմնի «այրվող» կերպարին⁵⁶: Ապա, ինչպես ասվեց, դիցաբանական և վիպական կերպարների համապատասխանությունները միարժեք չեն: Առասպելից մինչև էպոս պատումը ենթարկվում է այլևայլ փոփոխությունների (օրինակ, կերպարներն իրենցում ներառում են պատմական հերոսների հատկանիշ-

---

արմատի հետ, որով կողավորվում էին «կաղնի», «կաղնիներով ծածկված լեռներ», «լեռ», ապա և դրանց հետ կապված «ամպրոպի աստված» նշանակությունները (*perk^wuā > Herk'ua). տե՛ս Կ. Բ. Գամկրելիձե, Բ. Բ. Իվանով. Նշվ. աշխ., էջ 613-615 (Մասիսը հնում ծածկված է եղել անտառներով. տե՛ս Թ. Հակոբյան, Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. հ. 3, Երևան, 1991, էջ 704):

⁵⁰ C. Watkins. How to Kill a Dragon. New York, Oxford. 1995, p. 429-430. մուրճ-կացնի՝ որպես հնդեվրոպական ամպրոպի աստվածների գենքի վերաբերյալ տե՛ս և Բ. Բ. Իվանով, Բ. Բ. Գամկրելիձե, Բ. Բ. Իվանով. Исследования в области славянских древностей, с. 93-96; Կ. Բ. Գամկրելիձե, Բ. Բ. Իվանով. Նշվ. աշխ., էջ 715:

⁵¹ Բ. Ի. Շեֆերբեկով. Верховные боги (громовержцы) народов Дагестана.— Вестник Института археологии и этнографии, 2005, 4, с. 77-78.

⁵² Ա. Ե. Սեֆերբեկով. Армянский эпос и мифология, с. 55.

⁵³ Լ. Արարատյան. Չոփի մարմնից աճող երկնային տաճարը. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը ազգաբանական տեսանկյունից.— Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան, 2001, էջ 361-367:

⁵⁴ Мифы народов мира, т. 2. М., 1982, с. 286.

⁵⁵ Մ. Արարատյան. Նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 417:

⁵⁶ Ա. Պետրոսյան. Թուխ մանուկ. հնագույն ակունքները.— Թուխ մանուկ, Երևան, 2001:

ներ): Վերևում շեշտվեցին այս կերպարների կապերը «երրորդ հերոսի» շրջանակներում, որը չի բացառում նրանց տարբերակումն ըստ այլ հատկանիշների:

Առանձին պետք է նշվի Տիգրանի ցիկլի և «Մասնա ծոերի» կապերը: Մանասարը կառուցում է Մասունը Սև սարում⁵⁷: Այսպիսով, «Վիպասանքի» և «Մասնա ծոերի» գործողությունները կենտրոնացած են երկու «Սև սարերի» շուրջը, ինչը բավարար է այդ երկու վեպերի միասնական ծագումը տեսնելու համար: Մանասարը, կարելի է ասել, Թեշուբի ու Արամի մի ուշ տարբերակն է⁵⁸, և երկու վեպերն էլ ավարտվում են ժայռի մեջ բանտարկված կերպարներով (Արտավազդ և Մհեր): Կան նաև բազմաթիվ այլ ընդհանրություններ, որոնցից հիշենք քաջ(ք)երի կարևոր դերը (հմնտ. Մասունի վեպի «Քաջանց տունը»): Որպես «երրորդ հերոս», Տիգրանի լավագույն գուգահեռը Դավիթն է: Նա տոհմի ամենաազնական ներկայացուցիչն է, շարքի երրորդ անդամը, Մասունի երրորդ տիրակալը, որն այլևայլ բնութագրերով առնչվում է հնդեվրոպական ռազմիկի կերպարին⁵⁹:

Տիգրանը՝ «երրորդ Հայկ»: Խորենացին շեշտում է, որ Տիգրանը քաջ էր մեր բոլոր թագավորներից (Ա. ԼԱ), ապա թվարկում հայ հերոսներին՝ «սիրեմ կոչել այսպես ըստ քաջութեան – Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ քաջացն՝ ազգք քաջք» (Ա. ԼԱ): Այս դասակարգումը, հնարավոր է, որ ոչ թե կամ ոչ միայն Խորենացու միտքն է, այլ բանահյուսական ակունքներ ունի: Այստեղ նորից շեշտվում է Տիգրանի «երրորդ» և քաջ լինելը: Վերջին արտահայտությունն էլ, թերևս, վաղնջական առասպելաբանաստեղծական լեզվի մի նմուշ է, պատկերաստեղծ հնչյունների կրկնությամբ (քանզի-ազգք-քաջք) ստեղծված մի բանաձև:

Հայկը հայ ժողովրդի հիմնադիրն է, հայ ցեղանվան էպոնիմը: Արամը, որի անունով, ըստ Խորենացու, այլ ժողովուրդները սկսեցին հայերին կոչել արմեն և նման ձևերով, հայոց երկրորդ էպոնիմն է, ըստ Մ. Աբեղյանի՝ «Հայկի երկրորդ տիպարը»⁶⁰: Տիգրանն այս շարքում ներկայացվում է, որոշ առումով, որպես «երրորդ Հայկ», այսինքն՝ հայոց ինքնությունը կերտող երրորդ հերոս: Այսպիսի բարձրության չի հասցվել և ոչ մի ուրիշ հայ արքա: Խորենացու այս եռյակը ցույց է տալիս, թե էական, առասպելական ազգածին նահապետների հետ համադրելի ինչպիսի դեր է վերագրվել Տիգրանին վաղմիջնադարյան Հայաստանում հայ ինքնության սիմվոլների շարքում: Խորենացու հեղինակությամբ այդ դերը մնացել է հայոց մեջ և հաջորդ դարաշրջաններում: Այն, երբեմն թուլանալով, երբեմն ուժեղանալով, շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Պատմական հետնախորք: 1) Քանի որ վերևում քննվեց Տիգրանի առասպելաբանական ծննդաբանությունը, ապա այստեղ նպատակահարմար է անդրադառնալ նաև նրա արքայատոհմի ծագման խնդրին: Չանդրադառնալով հարցի շուրջը եղած կարծիքներին, ներկայացնենք ևս մեկ վարկած: Ըստ Մ. Երեմյանի, Երվանդունիները կարող են կապվել Պլինիոս Ավագի հիշատակած Oroandes ցե-

⁵⁷ Մ. Աբեղյան. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 333:

⁵⁸ А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология, с. 56.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 41, 131–132:

⁶⁰ Մ. Աբեղյան. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 55:

ղանվան հետ (Nat. hist., I.6.18), տարածված ներկայիս Ռեանդուզի շրջանում⁶¹: Կարծիք կա, որ այդ նույն շրջանից կամ մերձակա տարածքներից են ծագել նաև հին մեդական և պարսկական արքայատոհմերը: Մի կողմ թողնելով մեդականի հարցը, որն ավելի թեական է, ներկայացնենք պարսից Աքեմենյանների ծագման վերաբերյալ ժամանակակից մի կարծիք, ըստ որի, այդ տոհմը սկզբնապես իշխել է Ուրմիա լճի մերձակայքի հնագույն իրանական ցեղերով բնակեցված տարածքներում: Այստեղից պարսիկները, Աքեմենեսի (մ. թ. ա. շուրջ 705–675 թթ.) առաջնորդությամբ, մեդացիների, Ասորեստանի և Ուրարտուի ճնշման տակ, տեղափոխվել են հարավ և Էլամի սահմանների մոտ սկիզբ դրել Պարսից պետությանը⁶²:

Նույն Ռեանդուզի շրջանի հին Արդինի-Մուծածիր քաղաքից է ծագած համարվում և Ուրարտուի արքայատոհմը⁶³: Ուրարտու անվանումը բխեցվում է հնագույն Սուատրի երկրանունից, որը տեղայնացվում է Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում, Կորդվաց Արարատ լեռան (ներկայումս՝ Ջուղի) լեռան շրջանում և մերձակայքում⁶⁴ (Ռեանդուզից հյուսիս-արևմուտք): Սեպագրում օ հնչյունը հաղորդվել է ու-ով, և սեպագիր Սուատրի- ին կարող էր արտացոլել տեղական Oroat-, կամ Oroa՞t- ձևը, որը պարզորոշ համադրելի է Oroand- ի հետ: Սա կարող է բացատրել և Հայաստանի իշխողներին անհասկանալի կերպով Օրոնտես ձևով ներկայացնելը հունական աղբյուրներում: Եթե դա այդպես է, ապա այդ անունը հետագայում բաղադրվելով իրանական Aruand անվան հետ, ձևաբար է բերել իր հայտնի Երուանդ ձևը: Ըստ այդմ, չի բացատրվում Երվանդունիների, և այսպիսով՝ Տիգրանի ազգակցությունը կամ նույնիսկ ուղղակի ծագումը ուրարտական արքայատոհմից⁶⁵:

Ուրարտուի, Հայաստանի և Իրանի հին արքայատոհմերի հնարավոր ծագումը միննույն երկրամասից որոշակի կապեր է ենթադրում: Ընդհանուր արմատները կարող են լավագույնս բացատրել Աքեմենյան մշակույթի, արվեստի, ճարտարապետության և արձանագրությունների վրա ուրարտական նշանակալի ազդեցության փաստը: Ինչու՞ են Աքեմենյանները յուրացրել ուրարտական, և ոչ միջագետքյան օրինակները: Ինչու՞ վ է բացատրվում Դարեհ I-ի և նրա որդի Քսերքսեսի մեծ հետաքրքրությունը Վանա ժայռի նկատմամբ, այնտեղ արձա-

⁶¹ Մ. Երեմյան. Երվանդունիների հայկական պետությունը. – Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 439-440: Երվանդ-Օրոանդես համադրության վերաբերյալ տե՛ս Հ. Մանասյան. Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984, էջ 309: Երվանդունիների դինաստիայի պատմականության վերաբերյալ տեսակետների քննությունը տե՛ս Մ. Կրկյանյան. Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը, Երևան, 2005, էջ 47-59:

⁶² R. S c h m i t t. Achaemenid dynasty. Encyclopaedia Iranica. V. I, London, New York, 1985, p. 415.

⁶³ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 140, примеч. 154; Մ. Պետրոսյան. Ուրարտուի վերնախավի էթնիկական պատկանելության խնդիրը. – ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 211:

⁶⁴ Н. В. Арутюнян. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970, с. 17.

⁶⁵ Ուրարտական արքայատոհմի էթնիկական ծագման վերաբերյալ տե՛ս Մ. Պետրոսյան. Ուրարտուի վերնախավի էթնիկական պատկանելության խնդիրը: Այս տեսակետից հետաքրքիր է, որ Օրոնտեսը նույնական է մակեդոնական Օրոնտաս անձնանվանը. տե՛ս Գ. Ջահնկյան. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները. Երևան, 1970, էջ 42:

նագրություն թողնելը և տեղի կառույցների ընդօրինակումը Պերսեպոլիսի ժայռափոր դամբարաններում⁶⁶: Արդյոք դա պայմանավորված չէ՞ այն հանգամանքով, որ Աքեմենյանները գիտակցել են իրենց եթե ոչ ազգակցությունը, ապա գոնե ընդանուր արմատները Ուրարտուի արքայատոհմի հետ: Ահա խնդիրներ, որոնց քննարկումը հետագայի հարց է:

Ռևանդուզի շրջանը չունեի այլ ընկնող որևէ այլ առանձնահատուկ բան, քան այն, որ այնտեղ էր գտնվում Արդինի (ասորեստանյան արձանագրություններում՝ Մուծածիր) քաղաքը, ուրարտական գերագույն աստծու՝ Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնը: Ըստ այդմ, որոշակի առնչություններ կարող էին ձևավորվել և Խալդիի ու Երվանդի դիցաբանական կերպարների միջև: Ինչնէ, Խալդիի պաշտամունքում արդեն ուրարտական դարաշրջանից ի հայտ են գալիս հնդիրանական անունների հետքեր⁶⁷, իսկ հետագայում Խալդին նույնացվում է իրանական Միթրա-Միհր աստծու⁶⁸: Եվ հնարավոր է, որ պաշտոնական գրադաշտականության անհարիր Միթրա-Միհրի դերի բարձրացումը ուշ Աքեմենյանների օրոք և հետագա դարերում, ի վերջո, կապված լինի հին պարսկական պետության ու արքայատոհմի՝ այդ շրջանում ունեցած արմատների հետ:

2) Հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանի աստվածները կրում են հիմնականում իրանական և, դրանց զուգահեռ, հունական անուններ: Իրանական ազդեցությունը հայկական կրոնի վրա պիտի սկիզբ առներ արդեն Աքեմենյան, իսկ հունականի հետ սինկրետացումը՝ Մելնկյան գերիշխանության դարաշրջաններից: Ակնհայտ է, որ պաշտամունքների կանոնակարգումը որոշակիորեն կապված է կենտրոնացված պետականության հետ: Հայկական լեռնաշխարհի պատմության մեջ հայտնի է կրոնական երկու մեծ բարեփոխում՝ կատարված «վերևից»՝ արքայական իշխանության կողմից: Դրանցից առաջինը ուրարտական արքա Բշպուհինի կողմից Խալդի աստծու՝ գերագույն հռչակումն էր և դիցարանի կանոնակարգումը⁶⁹, երկրորդը՝ քրիստոնեության՝ որպես պետական

⁶⁶ Ուրարտական մշակույթի՝ Աքեմենյանի վրա ունեցած նշանակալի ազդեցության վերաբերյալ տե՛ս օրինակ, Г. А. М е л и к и ш в и л и. Урартские клинообразные надписи. М., 1960, с. 114; Ռ. Գ ի ը ղ մ ա ն. Աքեմենյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն. – «Իրան նամե», 1993, № 5, Գ. Տ ի ը ա զ յ ա ն. Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աքեմենյան Իրանը. – ՊԲՀ, 1964, № 2, D. S t r o n a c h. Urartian and Achaemenian Tower Temples. – Journal of Near Eastern Studies, 1967, № 4; M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartäer. Darmstadt, 1995, S. 150–151; Encyclopaedia Iranica, Vol. I, London–Boston, 1985, 563–564, 571, Ա. Պ է տ ը ս յ ա ն. Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, Երևան, 2006, էջ 85:

⁶⁷ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 110–111, Ա. Պ է տ ը ս յ ա ն. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը. – ՊԲՀ, 2002, № 2, էջ 245:

⁶⁸ И. М. Д ъ я к о н о в. К вопросу о символе Халди. – Древний Восток 4 (Ереван), А. Y. P e t r o s y a n. Haldi and Mithra/Mher. – Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2006, 1, 222–238.

⁶⁹ M. S a l v i n i. La formation de l'état urartéen. Hethitica 8, 1987, p. 405; Ն ու յ ն ի ՚ Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état. – Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico 6, 1989, p. 83, 85; Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Բշպուհինե և Միհուա արքաների բարեփոխումների ծրագիրն ու բիսյակական պետության և մշակույթի ձևավորումը. – Հայաստանի հանրապետությունում 1991–1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան՝

կրոն ընդունումը Տրդատ երրորդի կողմից: Հիմքեր կան կարծելու, որ հելլենիզմի դարաշրջանում եղել է մեկ այլ մեծ կրոնական բարեփոխում՝ հայ նախաքրիստոնեական դիցարանը, որը պիտի բարձրագույն պետական կարգավիճակի հասներ Արտաշես Ա-ի՝ Մեծ Հայքի կենտրոնացված հզոր պետության ստեղծողի օրոք, որպես հունաարևելյան սինկրետիկ իրողություն որոշակիորեն կանոնակարգվել է Տիգրան Մեծի կողմից:

Հայոց աստվածների մեծ մասի (Արամազդ, Անահիտ, Միհր, Նանե, Բարշամին) պաշտամունքը կենտրոնացած է եղել Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան մի ծայրամասում՝ Դարանաղի, Եկեղյաց և Դերջան գավառներում, որոնք հիմնականում մտնում էին անտիկ աղբյուրներում Ակիլիսենե կոչվող երկրամասի կազմի մեջ (հայ. Եկեղյաց գավառն իր մերձակայքով): Մեծ Հայքի արևմտյան պաշտամունքային կենտրոններից սրանցից համեմատաբար հեռու էր միայն Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի միասնական տաճարական համալիրը Տարոնում:

Ըստ Խորենացու, Արտաշես արքան մի շարք աստվածների արձաններ Հունաստանից ուղարկում է Հայաստան, բայց մինչև դրանց այստեղ հասնելը, զոհվում է: Արձանները, իրենց ուղեկցող քրմերի հետ, հաստատվում են Դարանաղյաց Անի ամրոցում: Վահունի քրմերը, որոնք իրենց Վահագնի ժառանգներն էին համարում, Վահագն-Ներակլեսի արձանը կարողանում են հաստատել Տարոնի գավառի իրենց գյուղում: Հաջորդ արքա Տիգրան միջինը (այսինքն՝ Տիգրան Մեծը), իբրև առաջին գործ, մեհյաններ է կառուցում Եկեղիքում և շրջակայքում ու դրանցում հաստատում բերված հունական քրմերին և արձանները: Աստղիկ-Ափրողիտեի արձանը, որպես Ներակլեսի տարփածուի, նա հաստատում է Վահագն-Ներակլեսի կողքին՝ Տարոնում և, զրկելով Վահունիների տոհմը քրմության պաշտոնից, հարքունիս է գրավում նրանց գյուղը (Խորենացի, Բ. ԺԲ, ԺԴ): Ապա Արամազդի տաճարից ոչ հեռու հաստատում է Միջագետքից բերված Բարշամին աստծու «պատկերը» (արձանը):

Այս տեղեկությունները կարող են մեկնաբանվել հետևյալ կերպ: Հայոց աստվածների՝ հունականների հետ պետական-պաշտոնական համադրությունը և հունական, ավելի ճիշտ՝ հելլենիստական քրմության ու արձանների հաստատումը Հայաստանում սկիզբ է առել Արտաշես առաջինի և իր ավարտին հասցվել Տիգրան Մեծի օրոք: Ըստ Ստրաբոնի, Ակիլիսենեն էր հայոց առաջին հանգրվանը (Ստրաբոն, XI. 4. 8, XI. 14. 12), ինչը կարող է բացատրել հայկական դիցարանի պաշտամունքների կենտրոնացումն այդ շրջանում⁷⁰: Ըստ նույն հեղինակի, Ակիլիսենեն հետագայում անցել է այլոց տիրապետության տակ և մինչև Տիգրան Մեծը Մեծ Հայքի կազմում չի եղել (Ստրաբոն XI. 4. 5, 12, 15): Եթե դա այդպես է, ապա Մեծ Հայքի պետական պաշտամունքները չէին կարող տեղայնացած լինել Ակիլիսենեում մինչև Տիգրան Մեծը: Նույնիսկ անկախ դրանից, Խորենացու տե-

նվիրված Գ. Ա. Տիրացյանի հիշատակին, Երևան, 1994, էջ 18-22, նո ւ յ ն ի՝ Բշպուհինի և Միմուս արքաների ռազմական բարեփոխումների շուրջ. – Ազգ. պետություն, բանակ. Երևան, 1998:

⁷⁰ Այս հարցերի շուրջը տե՛ս Ա. Ե. П е т р о с я н. Армянский эпос и мифология, с. 138, сл. Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները. – ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 206-208:

ղեկությունը Տիգրանի կողմից մեկյանների կառուցման և արձանների ու հելլենիստական քրմության հաստատման վերաբերյալ կարող է բնութագրվել որպես կրոնական մեծ, պետական բարեփոխում:

Հայկական իրականության մեջ, զարմանալիորեն, Միհրի փոխարեն գերակա դիրք է զբաղվել Վահագնը, որի իրանական նախատիպը համեմատաբար երկրորդականի մի կերպար է (այսպես, իրանական Ահուրա Մազդա-Անահիտա-Միթրա եռյակին համապատասխանում է Արամազդ-Անահիտ-Վահագն եռյակը /Ազաթանգեղոս, 127/): Դերերի այս տեղաշարժը, թերևս, կարող է բացատրվել Տիգրանի և Վահագնի առանձնահատուկ հարաբերություններով:

Ազգածին առասպելում Բարշամին աստվածը հանդես է գալիս որպես Բարշամ, որին հաղթում է Արամը (Խորենացի, Ա. ԺԴ): Մի հին լեգենդում էլ Բարշամը հիշվում է արդեն որպես Վահագնի հակառակորդ⁷¹, որտեղ, կարելի է ասել, Վահագնը փոխարինել է Արամին: Դատելով այս լեգենդներից, Բարշամինի արձանի տեղափոխումը Հայաստան պիտի խորհրդանշեր Տիգրանի հաղթանակը Միջագետքի նկատմամբ: Այդպես կարող է բացատրվել Տիգրանի համապատասխանեցումը Բարշամինի հակառակորդներին՝ Վահագնին և Արամին:

Ինչպես տեսանք, Տիգրանը նույնացվել է Թրաեստաոնա-Ֆրետոնին: Այդ համադրությունը կարող էր կատարվել ոչ միայն հետտիգրանյան, այլև հենց Տիգրանի ժամանակներում, նրա սիրանքները փառաբանող գուսանների կողմից: Բայց Թրաեստաոնան ընդամենը վիպական հերոս է, իսկ Տիգրան Մեծը, ինչպես իր դարաշրջանի որոշ այլ հելլենիստական արքաներ, աստվածացվել էր կյանքի ընթացքում: Մա նոր երևույթ էր հայ իրականության մեջ: Ըստ Գ. Սարգսյանի, նա պիտի նույնացվեր կոնկրետ աստծու՝ Վահագն-Հերակլեսի հետ (բացի կերպարային կապերից հիշվում է, որ Տիգրանի որոշ դրամների հակառակ երեսին պատկերված է Հերակլեսը): Այդ միևնույն ճանապարհով կարող է բացատրվել Մասիսի լեռան մեջ փակված Արտավազդի և Միհր-Մհերի կերպարների նույնությունը՝ Արտավազդն էլ, հնարավոր է, աստվածացվել էր որպես Միհր⁷²:

Ակնհայտ է, որ Տիգրանը որոշակի փոփոխություններ է մտցրել հատկապես Վահագնի պաշտամունքում: Նախ, նա է հաստատել արձանը Բարշամինի՝ մի աստծու, որը հիշվում է որպես Վահագնի հակառակորդ: Ապա, Վահունիների՝ քրմության պաշտոնից զրկումը և նրանց գյուղի հարքունիս գրավումը չի՞ ակնարկում արդյոք, որ Տիգրանը յուրացրել է նաև Վահունիների գյուղի տերերի ավանդական պաշտոնը՝ Վահագնի քրմությունը: Հաստատելով Ափրոդիտեի արձանը Վահագնի կողքին, Տիգրանը, թերևս, նույնացրել է Վահագնին ոչ միայն Հերակլեսի, այլև պատերազմի աստված Արեսի հետ, քանի որ Արեսն էր Ափրոդիտեի նշանավոր տարիփածուն (այդ նույնացումը հայտնի է Հայաստանի հարևան

⁷¹ Ա ն ա ն ի ա Շ ի ր ա կ ա ց ի. Տիգրեագիտություն և տոմար (աշխատությանը Ա. Արախախյանի). Երևան, 1940, էջ 30:

⁷² Г. Х. С а р к и с я н. Обожествление и культ царей в древней Армении.— Вестник древней истории, 1966, 2, с. 14–17; Գ. Ս ա ր ց ա յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 48, 55–57, Հ. Հ ա կ ո ր Յ ա ն. Տիգրան մեծ. Երևան, 2005, էջ 226: Արտավազդի և Միհրի կապերի վերաբերյալ տե՛ս և Ա. Պ ե տ ր ո ս Յ ա ն. Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ.— ՊԲՀ, 2006, № 2, էջ 272–274:

Կոմագենեում, հենց Տիգրանի ժամանակներից): Եվ Արեսի ու Արայի անունների նմանությունն է (հնարավոր է՝ նույնիսկ ստուգաբանական կապը)⁷³, որ կարող էր էական լինել Վահագնի՝ Արայի հետ համադրման ժամանակ: Այլ կերպ այդ համադրությունն անհասկանալի է՝ Վահագնը, որպես ռազմի կերպար, համապատասխանում է Արամին, և ոչ մեռնող ու հարություն առնող աստվածության հասկանիչներ ունեցող Արային (որի կերպարային գուգահեռները կապված են պտղաբերության գործառության հետ): Վահագնի՝ որպես Տիգրանի որդի ներկայացվելը կարծես արձագանքը լինի այն փաստի, որ Տիգրանը, փոխելով Վահագնի պաշտամունքի տարրերը, հանդես եկավ որպես այդ նոր Վահագնի ստեղծողը՝ «հայրը»:

Ամփոփելով, կարող ենք եզրակացնել.

ա) Տիգրանը նշանակալի բարեփոխությունների է ենթարկել Մեծ Հայքի պետական կրոնն ու դիցարանը և, հավանաբար, աստվածացվել որպես Վահագն,

բ) Տիգրանի առասպելական կերպարը ծագում է հնդեվրոպական «երրորդ հերոսից». այն կրկնում է ազգածին ավանդության Արամին, իսկ իրանական համատեքստում նույնացվել է Թրաեստառնա-Տրետոնին,

գ) Տիգրանը՝ միակը հայ արքաներից, դարձել է հայ ինքնության կարևոր սիմվոլ:

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ТИГРАНА ВЕЛИКОГО
(К 80-летию со дня рождения Саргиса Арутюняна)

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

В армянской народной традиции Тигран II Великий вобрал в себя черты легендарного царя Тиграна Еруандяна, победителя мидийского царя Аждахака (восходящего к образу Змея Ажи-Дахака иранской мифологии). Это означает, что Тигран был отождествлен с иранским героем Фраетаоной, победителем Ажи-Дахака. У Хоренаци бог Вахагн выступает как сын Тиграна. Траетаона и Вахагн считаются яркими представителями «третьего героя» индоевропейской мифологии (само имя Фраетаоны восходит к индоевропейскому корню «три»). Легендарный Тигран также выступает одним из наследников третьего героя. Тигран II, создавая свою империю, реформировал древнейший армянский пантеон, и сам был, видимо, отождествлен с Вахагном.

⁷³ Ա. Մ ա տ ի կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 237, Ն. Ա դ ո ն ց. Հին հայոց աշխարհայացքը, էջ 265-266, Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 263-264, Ա. Ե. Ս ե տ ռ ո ս յ ա ն. Армянский эпос и мифология, с. 94:

MYTHOLOGICAL FIGURE OF TIGRAN THE GREAT

(To Sargis Harutyunyan's 80th birth anniversary)

ARMEN PETROSYAN

S u m m a r y

In Armenian folk tradition, Tigran II the Great assumed the traits of the legendary King Tigran Eruandean, the vanquisher of the Median king Azhdahak (from Azhi-Dahaka, the Serpent of Iranian mythology). This means that Tigran was identified with the Iranian hero Thraetaona, the slayer of Azhi-Dahaka. In Khorenatsi, the god Vahagn figures as the third son of Tigran. Thraetaona and Vahagn are considered to be representatives of the “third hero” of Indo-European mythology (the name of Thraetaona itself is derived from the Indo-European stem for “three”). The legendary Tigran, too, figures as a successor of the “third hero”. Tigran the Great, creating his empire, reformed the early Armenian pantheon, and himself, probably, was identified with Vahagn.